

Balog Iván

„Békecsinálók könyve”

Fasizmus és antiszemitizmus – mint hisztéria

I.

Bibó életművének nagy részében megoldhatatlannak tűnő társadalmi konfliktusokkal foglalkozott. Ezek között egyaránt vannak politikai, világnézeti és kulturális jellegűek. Egyes konfliktusokból háború, polgárháború, forradalom vagy ellenforradalom lesz, másokból „csak” terméketlen viták, amelyeket kölcsönösen monologikus kommunikáció jellemez.

A bibói konfliktuselemzések közös sajátossága, hogy két, egymással ellentétes kulcsfogalom köré szerveződnek. Mindkettő társadalomelméleti alapokra nyúlik vissza, vannak társadalomtörténeti jelentésrétegei is, de mindenekelőtt társadalomlélektani kategória. E két fogalom: a politikai egyensúly és a politikai hisztéria. Bibó fasizmusról és antiszemitizmusról szóló műveinek megértésénél alapvetően fontos, hogy ezeket politikai hisztériaelemzéseként értelmezzük.¹ A bibói oeuvre „őstojása”² ezért a *Békecsinálók könyve*³ című monumentális munka, amely 1942–44 között született, és ezen belül is kiemelten a *Német hisztéria*, amely kötetünkben is olvasható. Mielőtt azonban tisztáznánk a hisztéria mibenlétét, előbb azt kell világosan látnunk, hogy Bibó felfogásában mit jelent a politikai egyensúly.

Bibó meggyőződése az volt, hogy minden konfliktus mögött szembenálló értékrendek húzódnak meg, amelyek azonban mindig visszavezethetők egymásra. Az eredmény: a konfliktusok megszüntetése helyett racionalizálásuk, keretek közé terelésük, vagyis eljárásá átalakításuk. Az eljárások a hatalom civilizálását, humanizálását idézik elő azzal, hogy a hatalmi erőviszonyok ténykérdését értékszempontokkal kötik össze, azaz: legitimálják. Bibó számára ebből a szempontból az eszmény a kölcsönös szolgáltatások társadalma⁴ volt. Felfogása szerint ehhez az ideálhoz a legközelebb a hűbériség, valamint a hűbéri „előtörténettel” rendelkező modern nyugati társadalmak állnak. Úgy vélte, ezek őriztek meg a legtöbbet a hatalmon levőket is kötelező, valóban *kölcsönös* szolgáltatások rendszeréből, a hatalomkoncentrációhoz vezető rendi, majd osztályszerveződés helyett. A fasizmusról a szegedi egyetemen tartott előadásában rámutatott: nem véletlen, hogy pontosan ezekben a társadalmakban nem volt képes uralomra jutni a fasizmus. Bibó ezekben az országokban

1 Erről l. Balog 2004a.

2 A hasonlat forrása: Szilágyi 1999.

3 A hatalmas tanulmányt *Az európai egyensúlyról és békéről* címmel l. Bibó 1986a: 295–637.

4 Bibó 1986c: 5–125.

a szabadságintézményeken alapuló hatalommegosztás, hatalmi egyensúly példáit látta, ahol a hatalom gyakorlása tárgyi feladattá, szakszerű adminisztrációvá alakul át.

Az értékrendek, értékítéletek között egyeztető, a konfliktusokat jogi útra terelő, mindig valamilyen „harmadik utat” kereső *közvetítő* szerepét azért öltötte fel, mert nemzetközi jogásként kezdte pályáját, egy olyan jogág művelőjeként, amelynek a legnehezebb érvényt szerezni. A nemzetközi jogász Bibó értelmezésében a középkori klerikushoz hasonlóan olyan cél felé közelít, amely csak évszázadok múlva érhető el.⁵ Alternatívaként fel kell mutatnia és őriznie kell egy magatartásmintát, ehhez pedig nagymértékben pedagógiai vénára is szüksége van. Közvetett, lelki befolyással kell helyettesítenie hiányzó hatalmi erőforrásait, ehhez pedig a társadalom pszichiáterévé, „szociálpszichoterapeutává” kell válnia. A csoport- vagy párterápiát végző pszichológushoz hasonlóan rá kell vezetnie olvasóit, hogyan szabaduljanak ki kommunikációs zsákutcáikból, hogyan és miről vitatkozzanak – anélkül, hogy megparancsolná nekik: mit csináljanak, hogyan éljenek. Rejtett paternalizmusa miatt igen kétes és kényes vállalkozás ez. A legfőbb buktatója: ha az animátor kéretlenül tukmálja rá magát hallgatóságára, pláne, ha – önmagának ellentmondva – *felszólítja* közönségét: legyenek spontának, autonómok stb. Bibó zsenialitása azonban elsősorban az így értelmezett politikai pszichológiai, tömegpszichológiai orientációjú publicisztikában bontakozott ki, és pedig azért, mert legjobb írásaiban a személyes példaadást hitelesen, célzatosság nélkül valósította meg. Önkéntes szerepvállalására, kéretlen beavatkozására pedig azért volt szükség, mert a legsúlyosabb krízishelyzetekben, amikor a régi intézmények már nem működnek, az újak pedig még nem, a hozzá hasonló moderátorok igenis nélkülözhetetlenek. A bibói megközelítés intellektuális erejét elméleti megalapozottsága is növeli. Bibó módszere ugyanis a színopszis volt, amelyet tanítómestertől, a szegedi jogelméleti iskola alapítójától, Horváth Barnától vett át. A színopszis pedig nem más, mint egyfajta diszkurzív⁶ – tehát nem hegeli és nem ontológiai jellegű – dialektika.⁷ A szinoptikus módszer legjobban sikerült példája Bibó talán legkiemelkedőbb tanulmánya, *A békeszerződés és a magyar demokrácia*, amely egy ma is igen aktuális és neuralgikus kérdésben a demokrácia nevében egyszerre ítéli el a Horthy-rendszer második világháborús szereplését és a szomszédos államokban folytatott magyarüldözést.

II.

Bibónak a politikai históriákról kialakított koncepciója egy mélyen végiggondolt történet szemlélet folyománya. A faszizmusról és a diktatórikus szocializmusról vallott felfogása, de a kapitalista liberalizmus feletti kritikája is egy összeurópai válságdiagnosztika része, amely azonban nélkülözi a kultúrpeszimizmust. Szerinte az a folyamat, amely során a keresztény egyenlőségeszme a gyakorlatban is megvalósul, még nem fejeződött be. Az „elődemokratizálódás” működő eljárásokkal széles körben, az alárendeltek számára is reális élménnyé tette a szabadságot, és ezzel legitímálta az egyenlőtlenségeket, az arisztokratikus szervezési elvet. Szabadságtechnikák érvényesülnek az újkorban is, „egyenlőségtechnikák” azonban még nincsenek, és ez állandósítja az ellentmondást a mindenki egyenlő emberi méltóságát hirdető alapelv és a gyakorlat között. Ez teremti meg az alapját az

5 Bibó MTA KK Ms 5116/15. Kézzel írt rész. 2. vö. Balog 2004b: 286.

6 A bibói szemlélet ezen vonásának adaptálására tett sikeres kísérletet I. Dénes 2003.

7 Horváth 1937, Horváth 1938, Horváth 1942, Bibó 1943, Bibó 1986a: 5–149., 221–243., 267.

újratermelődő politikai kríziseknek. Eredeti gondolatmenet ez⁸, amely a hatások (Hajnal⁹, Ferrero¹⁰, Mannheim¹¹) ellenére teljes egészében Bibótól származik. Meghökkenítő fasizmuselméletét, a szocializmusról vallott különös nézeteit, a liberalizmushoz való sajátos viszonyát is innen érthetjük meg, bár besorolni sehová nem tudjuk, még a totalitarizmus-felfogások közé is csak nagy nehezen.

Az egyensúllyal szemben a hisztériát mindenekelőtt a félelem jellemzi. Bibó e téren legkedvesebb szerzője, a pszichológus és jogász végzettségű olasz történész, Guglielmo Ferrero nyomdokain haladt. Ferrero a francia forradalom terrorjáról írott könyveiben azt az általa kvázilegitimitásnak nevezett helyzetet elemezte, amelyben a demokráciát, a jogállamot diktatórikus vagy tekintélyuralmi eszközökkel próbálják érvényre juttatni. A rendszerváltás okozta legitimitási vákuum eredménye a „menekülés a szabadságtól”, a felelősségtől, a problémák megoldásától. Bibó ezt a ferrerói szemléletet adaptálja a 19–20. századi európai és magyar történelem válságaira is. Az ő értelmezésében a traumák, a kudarcok és zsákutcás helyzetek okozta félelem során szerzett tapasztalatok félrevezetők, ha az érintettek megoldásként a hatalomkoncentráció újbóli növeléséhez folyamodnak. Ez azonban önellentmondást okoz a legitimitási elvekben, illetve az elvek és a megvalósításukra hivatott eljárások között. Bibó ezt nevezi hamis helyzetnek, az általa generált valóságot pedig félrevezető tapasztalatnak.

Bibó tisztában volt vele: a „közösségi hisztéria” kifejezés csak metafora. Elutasította a közösségi metafizikát, de heurisztikusnak tartotta az analógiát a hisztérikus egyén elégtételkeresése, felelősségvállalástól menekése és egyes közéleti magatartásminták között. Mint rámutatott, a machiavellizmus, a „hamis realizmus” párban jár a torz utópizmussal, mert mindkettőre jellemző: nem képesek a tények és értékek közti megfelelő kapcsolat megteremtésére. Az eredmény: hamis döntési alternatívák és értékpolarítások felállítása, vagyis a „politikai skizofrénia”. Az ellentétek eszkalálódása végül ördögi körforgást eredményez, amelyben a kétségbevonhatatlan legitimitást, a kölcsönösen egymást igazoló, elismerő szolgáltatásokat, a tekintélyét valós teljesítményekkel kivívó elitet a hatalomkoncentráció „csalhatatlansága” helyettesíti. A politikai hisztéria és terápiájának megértésénél azonban a legfontosabb: a hisztéria olyan konstrukció, amely egy egész politikai közösséget – valóban átélt traumák alapján – áldozatnak állít be, amelynek másoktól csak követelnivalója van. Ennyiben hasonlít a magyar pszichológus, Kulcsár István által a második világháború után elemzett „járadék-neurózishoz”.¹²

III.

Bibó legnagyobb terjedelmű, és talán legnagyobb horderejű munkáját, a *Békecsinálók könyve* (más néven: *Az európai egyensúlyról és békéről*) című, kéziratban maradt tanulmányát a második világháború alatt írta. Az a cél vezérelte, hogy a társadalomtudományokban jártas nemzetközi jogászként a háborút lezáró béketárgyalásokra olyan javaslatokat tegyen a győztes szövetséges hatalmaknak, amelyek valódi stabilitást hoznak a földrész számára, és megelőzik a konfliktusok újratermelődését.

8 Dénes (szerk.) 217–224.

9 Hajnal 1935, Hajnal 1993.

10 Ferrero 2000, Ferrero 2001, Ferrero 2002.

11 Mannheim 1943.

12 Kulcsár 2000.

Bibó kiindulópontja az, hogy a tartós békéhez csak a – látszólag – szembenálló politikai értékrendek integrációja útján juthatunk el. Ehhez – történeti és szociálpszichológiai analízis segítségével – rekonstruálni kell az egységes európai szabadságesszme meghasadásának folyamatát. A kezdőpontnak ő is a francia forradalmat tartja, amely önellentmondó, Janus-arcú forradalom volt, mert antidemokratikus eszközökkel: diktatúrával, illetve hódítással akarta bevezetni a demokráciát belföldön és külföldön egyaránt. Franciaországban alakult ki először az európai módszerek, szabályok, eljárások felrúgásának gyakorlata, amely a nagy ember, a hazafi, a nép, a forradalom és a nép háborújának romantikájában öltött testet.¹³ Ezután Közép- és Kelet-Európában, amely a demokrácia és a – Bibó szerint tőle szétválaszthatatlan – önrendelkezés terén lemaradt a fejlődésben, e „romantikából” torz önellentmondások alakultak ki: a tömegmozgalomra támaszkodó diktatúra, a tömegmegvető népiesség, a reakciós forradalom, a népek közti tömegháború és mindenekelőtt az antidemokratikus nacionalizmus.¹⁴

A folyamat végpontján, a fasizmusban ezek nem maradnak egymástól elszigetelt jelenségek, mint a régió más országaiban, hanem összekapcsolódnak, ami a politikai skizofrénia¹⁵ legsúlyosabb formáját hozza létre. Bibó hangsúlyozza, hogy a fasizmus a demokratikus értékekkel való meghasonlást jelenti, tehát nem egyszerűen a demokrácia ellentéte, hanem a demokratikus kísérletek kudarcainak terméke.

E folyamatok eredményeként Európában politikai hisztériák sorozata alakult ki egymás ellen. Ezek legnagyobb részét a nemzeti hisztériák teszik ki, amelyek az egykori Német-római Birodalom részét képező országokból, tehát Németországból, Ausztriából vagy a velük határos országokból erednek. Mindehhez társul a jobb- és a baloldal kölcsönös hisztériája és a szuverén nemzetek közti egyensúly hiánya, a nemzetközi szervezetek bénultsága, amelyek az előbbi hisztériákkal együtt az európai egyensúly megbomlásához vezettek.

Bibó mindenekelőtt a „magország”, Németország hisztériájának kórtörténetével foglalkozik. Őt olyan zsákutcát említ a német történelemben, amelyek megakadályozták az egységes és demokratikus német nemzetállam kialakulását. Mindegyiknél ott találhatjuk a Habsburgokat, akik Bibó szerint a német nemzeti királyság megalapítása helyett katasztrofális módon Kelet felé terjeszkedtek, a három közép-európai nemzeti királyság – köztük a magyar – rovására. A Habsburgok teremtette hiányt töltötte be a napóleoni hódításra reagáló porosz militarizmus, amely az 1848-as demokratikus kísérlet bukása után megvalósította a német egyesítést. Bibó azonban ezt az egyesítést – Ausztria kihagyása miatt – álegységnek, a tekintélyuralmi elemekkel terhes német parlamentarizmust pedig kvázilegitimitásnak látja. Ez a hamis helyzet szerinte már a náciizmus okaiként ismert egyéb tényezőket (a versailles-i béke igazságtalanságai, a weimari demokrácia gyengesége stb.) megelőzően is létezett.

E faktorok összeadódása eredményezte aztán a világtörténelem legsúlyosabb hisztériáját, a német fasizmust. A náciizmus teljesen meghasonlott az európai értékek és módszerek iránt. Formálisan az önrendelkezési rendszeren alapuló nemzetközi egységre, a személyes uralmat felváltó demokráciára és a születésrendi társadalmi szervezet helyébe lépő demokráciára hivatkozott, helyettük azonban a hódítást, a vezérelvet és a fajelméletet állí-

13 Itt van a szemléleti gyökere annak, ahogy Bibó európai válságdiagnózisában a fasizmus megsemmisítő bírálata ötvöződik azoknak a jobb- és baloldali antifasiszta irányzatoknak a kritikájával, amelyek téves elméleti premisszáik és elhibázott módszereik miatt alkalmatlanok a fasizmussal szembeni hatékony fellépésre.

14 Bibó 1986a: 295–365.

15 Vö. Watzlawick–Beavin–Jackson 1968.

totta. A végeredmény: a náciizmus az egyetlen ideológia, amelynek semmiféle értékrendje nincs, és Bibó szájából ennél súlyosabb ítélet nem képzelhető el.

A második világháború katasztrófájához azonban a náci barbárság önmagában nem lett volna elégséges. Szükséges volt hozzá az európai egyensúly hiánya, a demokráciák sorozatos baklövésai is. Bibó szerint deklarálniuk kellett volna: egy demokratikus Németországnak nem tiltnak meg, hogy Ausztriával és a Szudétákkal egyesüljön.

Ebben a szellemben hívja fel a figyelmet a háború utáni rendezés feladataira is. A német példához hasonlóan alapelvül az önrendelkezés alapján álló etnikai revíziót ajánlja, a beavatkozás tilalmának eltörlésével, tehát a szuverenitást korlátozó nagyhatalmi egyetértéssel, „nagyhatalmi koncerttel”. Bibó ebben Ferrerót és az olasz történész kedvenc politikusát, Talleyrand-t, az 1815-ös bécsi kongresszus nagy béketeremtőjét próbálta követni, aki Bibóhoz hasonlóan a régi rendből származott, és a saját fejével jött rá: a régi rend megmentése helyett erőszakmentes leváltásának élére kell állni. Bibó is az európai legitimitás összefüggő rendszerét akarta regenerálni, és ezért – szocialista létére – a háború utáni újjáépítést nem a hirtelen demokratizálástól, hanem a szakmai autonómiájukat, tradícióikat megőrzött intézményektől várta. Nemcsak a rendszerváltástól óvott azonban, hanem az első világháborút követő hibák megismétlésétől is. Helytelenítette a németek túlzott megbüntetését, és helyette olyan légkör megteremtését szorgalmazta, amelyben a németek előbb-utóbb maguktól, kényszer nélkül is önvizsgálatba kezhetnek. Így vélte megragadni az esélyt: a hisztériák terápiájához, a konszolidálódott hamis helyzetek terápiájára éppen a válságok, a „cseppfolyós helyzetek” a legalkalmasabbak. Bibó ennek megfelelően a *Békecsinálók könyvében* a *Német históriát* követő passzusokban, több száz oldalon keresztül tesz javaslatokat az európai rend újraformálására és konszolidálására.¹⁶

IV.

A *Zsidókérdés Magyarországon 1944 után* című, 1948-ban született tanulmány Bibó kivételes intellektuális horderejű munkásságából is kiemelkedik. A szerző ebben a művében kamatoztatta a legmagasabb szinten munkássága egyik legfőbb erényét: pszichológiai érzékét.

A megírásra az apropót az antiszemitizmus újbóli jelentkezése és a zsidóüldözések során tanúsított közönyért való országos, morális felelősségvállalás elmaradása okozta. Bibónak azt kellett látnia, hogy a magyar holocaustért való felelősség kérdése nem úgy vetődik fel, mint zsidók lemészárlásáért való felelősség, hanem belemosódik egy általános, a Horthy-rendszer hívei ellen is irányuló antifasiszta felelősségre vonásba, amely nem jogállami, hanem rendőrállami keretek között folyik.¹⁷

A *Zsidókérdés* négy fő részből, nagy fejezetből áll. Az első címe: *Felelőségünk azért, ami történt*, önmagáért beszél. A következő, *Zsidók és antiszemiták* című fejezetben viszont a szerző elhagyja az 1938 és 1944 közötti magyar politika terrénumát, és megkísérli kifejteni az antiszemitizmus általános elméletét. A harmadik fejezet – *Zsidó asszimiláció és zsidó öntudat* – részben az asszimiláció teóriáival, részben a 19. és a 20. század magyar történelmével foglalkozik. Az utolsó részben a szerző némileg visszatér a jelenkorba, és *A mai helyzet*, vagyis az 1948-as állapot taglalásával fejezi be traktátusát. A továbbiakban előbb a

¹⁶ Bibó 1986a: 585–604.

¹⁷ A demokratikus legitimitást nélkülöző kommunista antifasiszmus kontraproduktivitásáról I. Fulbrook 2001, Babarczy 2004.

második, majd a harmadik fejezettel foglalkozom, mert ezek adják az első és a negyedik fejezetben olvasható állásfoglalások elméleti megalapozását.

A *Zsidókérdés* szerkezeti tagolását irányító legfontosabb szempont Bibónál nyíltan értékhangsúlyos: nem más, mint az antiszemitizmus elleni küzdelem. Ennek két fő területe van. Az egyik fő terület kizárólag a diaszpórában élő zsidók nem zsidó környezetének illetékességébe tartozik, és maga is két szférára bomlik: az előítéletek elleni kulturális jellegű harcra és a zsidókat befogadó társadalmak fejlődési zavarai elleni társadalmpolitikai küzdelemre. Az antiszemitizmus elleni harc másik fő területe Bibó megfogalmazásában a zsidók és a nem zsidók közötti érintkezés dehumanizáltságának, vagyis az antiszemitizmus második összetevőjének megszüntetése, ami tartalmazza a felelősséggel és az asszimilációval kapcsolatos zavarok tisztázását is.

Bibó zsidókérdés-tanulmánya is a hisztériaelemzés egy fajtája, mert a hamis helyzet és a félrevezető tapasztalat metaforikus fogalmaival operál. A hamis helyzet alapjait a középkori vallási előítélet teremtette meg azzal, hogy a középkori kölcsönös szolgáltatások világából kirekesztette a zsidókat, majd a szokások, konvenciók, eljárások szférájában akkor is fenntartotta pária státusukat, amikor jogi emancipációjuk már megtörtént. Ez különösen azokban a közép- és kelet-európai országokban volt így, ahol nem alakult ki az egyetemes emancipáció összefüggő rendszere.

Bibó értelmezésében azonban az antiszemitizmus legfőbb forrása nem a középkori vallási előítélet, nem is a modern társadalomfejlődési zavarok, hanem azok a társas tapasztalatok, amelyeket zsidók és nem zsidók az egymással való kommunikáció és interakciók során szereznek, és amelyeket dehumanizált magatartási minták¹⁸, a kölcsönös elismerés hiánya formálnak.¹⁹ Bibó a háztartási alkalmazott és a háziasszony példáját megvilágító elemzésben rámutat: a zsidók és a nem zsidók közti ellentétek a társadalom szerkezetére visszavezethető, reális konfliktusok, s ezért nem tulajdoníthatók pusztán a kivetítésnek vagy a bűnbakképzésnek. A szerkezetet pedig itt a zsidók szegregációján alapuló hamis helyzet és a mindennapi életben általa újratermelődő, félrevezető tapasztalatok alakítják. Bibó kiemeli: a zsidókat időnként érő üldöztetések mellett nem feledkezhetünk meg állandó megaláztatásukról sem, ami az erkölcsi leértékelés eredménye, és ami a zsidókban az üldözöttségnek való szüntelenül kitettség érzését kelti.

Mivel e tapasztalatok a mindennapi élet szokásaiban, konvencióiban, életformákban keletkeznek, éspedig nemcsak az antiszemiták, hanem a nem antiszemiták fejében is megtalálhatók²⁰, Bibó szerint az ellenük való küzdelemben sem az előítéleteket oszlató felvilágosítás, sem pedig a demokrácia melletti propaganda nem elegendő. A viszonylag leghatékonyabb módszer: a személyes példaadás, a meglévő, dehumanizált formák, eljárások helyett új, hitelesebb kommunikációs gyakorlat alkalmazása. Ezt próbálja megvalósítani Bibó, amikor terápiás célzattal mintákat javasol arra nézve, hogyan kommunikálhatnak a zsidók és a nem zsidók egymás között, illetve egymással a köztük fennálló viszonyról. Mindez nemcsak üres szólam, mert Bibó egyes szám első személyben is beszél azokról a hibákról és mulasztásokról, amelyeket élete során, és főleg deportálásokról idején a zsidókkal szemben elkövetett. A szerző egyúttal azt is érzékelteti: az ilyen felelősségvállalás morális

18 Vö. Kovács Éva–Vajda 1996, Kovács Éva–Vajda 2002 az ún. „kettős kommunikációról” zsidók és nem zsidók között.

19 Pl. Garfinkel 1967: 35–76. Hasonló megközelítésre példa: Bíró–Bodó–Gagyi–Oláh–Túros 1996.

20 Bibó érvelése szerint ezt azonban tévedés a környezet zsidók felé toleráns része „antiszemita fertőzöttségének”, mai kifejezéssel: a kommunikációs latenciának (ehhez a problémához a kortárs szakirodalomból l. Luhmann–Fuchs 1989: 7–21., 178–227., Bergmann–Erb 1999) tulajdonítani.

és terápiás szempontból nyereséggel, nem pedig veszteséggel kecsegtet, mert az autonómia elől a mártírológiába menekülő hisztéria ellen a büntetés, a vádaskodás mit sem ér.

Bibó zsidókérdés-tanulmányában az asszimiláció kérdését is boncolgatja. Felfogásának érdekessége, hogy miközben maga is csatlakozik az akkoriban elterjedt asszimiláció-kritikához, nagy gondot fordít arra, hogy a kritika élet ne a zsidóság ellen fordítsa. Bibó álláspontja szerint az asszimiláció milyensége elsősorban az asszimiláló közösség által felállított szabályokon, illetve ezek követésén múlik. Ha azonban e téren zavar van, a szabályszegés az asszimilálódni igyekvő félen nem kérhető számon, illetve értelmetlen.

Bibó szerint a zsidóság asszimilációja a dualizmus korában pontosan ilyen feltételek között ment végbe. Az ok: a nemzeti legitimitás zavara, ami abban öltött testet, hogy egy antidemokratikus berendezkedésű, többnemzetiségű birodalom, vagyis a Monarchia magyar felének politikai osztálya továbbra is a 48-as elvekre, vagyis a demokratikus nemzetállam értékeire hivatkozott uralmának fenntartása érdekében, jóllehet a valóságban az antidemokratikus nacionalizmus képviselője volt, és ehhez kínált asszimilációs mintákat. Bibó asszimilációkritikáját tehát a kiegyezéssel szembeni bírálata határozza meg.

A bismarcki Németországhoz hasonlóan a dualizmus berendezkedését is kvázilegitimnek minősíti, mert az 1848–49-es népképviselőtörvényhez és önrendelkezéshez képest visszalépést lát benne. A Habsburgokban pedig olyan monarchiát lát, amely Magyarországon csak uralmat gyakorolt, de társadalomszervező hivatását nem töltötte be. A korszakban a rendiség és a ráépülő osztálytagolódás egyre merevebbé válását érzékeli²¹, amelynek a magyar és a nemzetiségi paraszttömegek szerinte sokkal inkább kárvallottjai lettek, mint a polgárosultabb német és zsidó kisebbség.²² Az pedig, hogy a kiegyezést meghátrálás helyett előrelépésnek tüntették fel, szerinte hamis helyzetet eredményezett. Így az egész alkotmányos konstrukcióra a feloldhatatlan önellentmondás, következésképpen a reformálhatatlanság nyomta rá a bélyegét.

A Horthy-rendszer még a kiegyezésnél is hamisabb helyzetét az határozta meg – folytatja Bibó –, hogy kénytelen volt aláírni azt a trianoni békét, amelyet az antanttal szembe szálló Tanácsköztársaság próbált megakadályozni, ezt pedig csak heves antikommunizmussal és irredentizmussal kompenzálhatta. Mivel a Horthy-rezsim így a baloldal felé nem nyithatott, szintén reformálhatatlanná vált. A bethleni konszolidáció – amely Bibó szerint szintén a kvázilegitimitást testesítette meg²³ – a dualizmusbeli hatalmi struktúrákat próbálta restaurálni. Ennek kudarca után a szociális reformszándékok csakis a szélsőjobb irányába terelődhettek. Emiatt a gömbösi érában az állagvédelem kontra reform alternatíváját már a fasizmus és az antifasizmus közti választás szükségessége írta felül, ez viszont visszamenőleg újra igazolást nyújtott a bethleni irányvonalnak. Ezek a torz alternatívák idézték elő a magyar politikusi garnitúra politikai ösztönének megromlását és félelmét attól, hogy a Szent István-i helyett az etnikai revíziót, az őrsváltás helyett pedig a struktúra megváltoztatását tűzze ki célul. Bibó ennek tulajdonítja a zsidók irányában folytatott politika végzetes és bűnös vakságát is.

A zsidóüldözésekért való felelősségről szóló fejezetben tárgyalt első kérdéskör: a zsidótörvények. A szerző kiindulópontja az, hogy a zsidótörvénykezést övező, meglehetősen széles tömegtámogatást az magyarázza, hogy a Horthy-rendszer a zsidósággal

21 Vö. Dénes (szerk.) 237–238. Korábbi korszakokra nézve hasonló okfejtésekre példa: Hajnal 1943, Majlát 1943.

22 Bibónak ez az állítása társadalomtörténeti szempontból nem eléggé megalapozott, egy tényező: az erős vagyoni és műveltségi cenzuson alapuló választójog kivételével (erről l. Kővér 1998: 105–116.).

23 Dénes (szerk.): 223. Bibó ezáltal azt a demokrácia-deficitet is szemlélteti, amely a jobboldali antifasizmust is termékeltenségre ítélte.

szemben kettős politikát folytatott: támogatta a zsidók közhivatali visszaszorítását és a politikai antiszemitizmust, de egyúttal a zsidó nagytőkét is. Mivel pedig üldözte, illetve korlátozta a baloldalt is, a társadalmi egyenlőtlenségekkel szembeni kritikát jobboldali, illetve zsidóellenes irányba: egy hamis helyzetbe terelte. Ugyanez a belső ellentmondás, az elvek, mértékek és határok nélküli politika volt jellemző a zsidótörvénykezés, és ezzel összefüggésben a németekhez való szövetségesi viszony terén is. Ezt mutatja az egyre radikálisabb, egyre hitleristább ideológiai alapozású zsidótörvények sora, amelyek – Bibó egyik „realista lényeglátó” meglátása szerint – elsőként szoktattak hozzá széles tömegeket a munka nélkül, feljelentéssel, majd polgártársuk kirablásával történő érvényesülés államilag legitimált intézményesüléséhez. Ezt támasztja alá a munkaszolgálat fokozódó embertelensége, amire pedig megfelelő politikai akarat és kellő hozzáállás esetén számos ellenpélda is kínálkozott.

Bibó szerint a Horthy-rendszer igazi tragikai vétsége a kiugrás elmulasztása volt, előbb 1944. március 19-én, aztán október 15-én.²⁴ A háborúból kilépés elmaradása a feljebbvalóik iránt engedelmisségre kötelezett tisztviselők, de még a hazájukhoz lojális közéleti személyiségek előtt is a német szövetség fenntartását legitimálta, beleértve logikus implikációját: a zsidók deportálásának eltűrését is. Bibó rámutat arra is, hogy egy mindenáron való állagvédelemre kondicionált, félelmekkel eltelt politikai kultúrában hiábavaló lett volna azt is (el)várni, hogy a hivatásuk betöltésére képtelennek bizonyult politikai tekintélyek helyére egy alternatív elit lépjen. A bibói gondolatmenet erénye, hogy kivételes erővel ragadja meg a magyar holocaust félelmetes abszurditásának kulcsmotívumát: azt, hogy félmillió ember megsemmisítése békés, konzolidált körülmények közepette, törvénytisztelő polgárok közreműködése mellett zajlott le.

A felelősség kérdéséről Bibó által mondottak a tanulmány legértékesebb részei közé tartoznak, amelyek a *Zsidókérdést* világviszonylatban is remekművé teszik. A legfontosabb elv az a témával foglalkozó alfejezet végén szövegi le: csak egyének felelőségéről van szó, ezért mindaz, amit ezzel kapcsolatban többes szám első személyben fogalmaz, így értendő: mindenki, de egyenként, külön-külön, és mindenekelőtt önmaga előtt. Első kérdése: vállaljunk felelőséget azért, amit nem mi, hanem a németek csináltak? A válasz: azért ne, de a közülünk túl kevesek aktív közreműködéséért és sokak passzivitásáért igen. A következő kérdés már jóval fogósabb. Miért vállaljunk felelőséget, amikor mi is szenvedtünk a háború, a hadifogság, a szovjet megszállás, az internálás stb. alatt? Bibó (*A békeszerződés és a magyar demokrácia szellemében*) így felel: ilyesmire a gyilkosok és bűnrészesek amúgy se hivatkozhatnának, ráadásul az említett meghurcoltatásoknak csak egy része tekinthető a zsidóüldözések miatti megtorlásnak. A legfőbb és mindmáig érvényes argumentáció: nők, gyermekek és öregek szisztematikus megölése feltétlenül unikális, nem említhető más atrocitásokkal egy napon. De még ha így is lenne, a saját vétkeinkért való, önmagunkkal szembeni felelőséget ez sem annullálná. Bibó elutasítja azt is, hogy egyes társadalmi rétegeket kiemelve és mások ellen kijátszva, kollektíve bűnbaknak, illetve makulátlannak kiáltssanak ki. Konklúzióként leszögezhetjük: a felelőség kérdésére nézve a szerző nem azt tartja szem előtt, ki mit tett a zsidók ellen, hanem hogy ki mit nem tett meg értük – az elit magatartását legalább kétszer súlyozva.

A *mai helyzet* című fejezetben kerít sort a szerző a „kommunizmus = zsidó hatalom” képlet cáfolatára. Bibó rámutat: a zsidók számára 1945 után megnőtt hatalmi lehetőségek nem jelentenek zsidó hatalmat, mert a zsidók ezeknek a folyamatoknak nem tudatosan,

24 Mai ismereteink alapján helyesebbnek látszik úgy fogalmazni, hogy nem tettek megfelelő előkészületeket a kiugrásra (Kun 1997), illetve – a magyar vezérkar erős német orientációja miatt – nem is akartak (Ungváry 2004: 229–233.).

kollektíve cselekvő alanyai, hanem pusztá tárgyai, mégpedig náluk sokkal hatalmasabb, a zsidók iránt közömbös erők tárgyai. Ezért az a mobilitási konjunktúra, amelynek most még a zsidók a haszonélvezői, bármikor a visszájára is fordulhat, ha a kommunisták hatalmi érdekei úgy kívánják. Ezért értelmetlen a kommunista pártnak a zsidók felhasználása terén történő irányváltásait egyszer filoszemitizmusként, másszor antiszemitizmusként interpretálni.

Összegzésként megállapíthatjuk, hogy Bibó viszonya az antiszemitizmushoz terápiás jellegű. Beszédmódja határozottan kritikai, de tárgyszerűen érvelő, nem megbélyegző; „ez teljességgel helytelen”, „ez alapvetően téves”, „ezzel egyáltalán nem értek egyet” típusú mondatokkal próbálkozik, és csak a legszélsőségebbeket szorítja ki a párbeszédéből a szélre.²⁵ Miért gondolta, hogy vannak antiszemita, akik megváltozhatnak? A válasz: azért, mert korábban ő maga is mérsékelt antiszemita volt, és később változtatott felfogásán. 1942 előtt a kérdésről Németh László és Szabó Dezső felfogását osztotta – tegyük hozzá: zsidó származású barátja, a később munkaszolgálatosként elpusztított Reitzer Béla hasonlóképpen vélekedett. (L. a Márciusi Front-os programváltoztatokat és mindenekelőtt az 1938-as zsidókérdés-előadásváltozatot.) Bibónak annyiban nem kellett nagy változáson átmennie, hogy *A szabadságszerető ember tízparancsolata* is ebből az időből származik; nyilvánosan soha nem tett antiszemita kijelentést, sőt, igazságügy-minisztériumi tisztviselőként az általa kiállított mentesítő bizonyítványokkal számos zsidó életét mentette meg. Az, hogy egy egykori antiszemita megváltozzon, mindenképpen hallatlanul ritka, és valóban Bibó erkölcsi zsenijét dicséri, valamint a felelősségvállalásra építő „önterápiáját” igazolja. A saját példájából vonta le a következtetést: ilyesmi lehetséges.

Ez a felismerés lett a *Zsidókérdés* legnagyobb hozadéka, mert az antiszemitizmus lélektanát belülről, introspekcióval vizsgálja meg – hasonlóan ahhoz, ahogy vallási szekták életéről is csak egykori szektatagoktól nyerhetünk beszámolókat. A különbség: Bibó sem pró, sem kontra nem részesült agymosásban; ő saját, szabad akaratából vizsgálta felül nézeteit. A fordulat, amelyet végrehajtott, nem volt száznyolcvan fokalos, és a demokratikus közmegegyeződés sztenderdjei – amelyekről Bibó maga is tudta, hogy mindig egyre igényesebbek lesznek – e téren ma már többet követelnek. A maga idejében egy teljes pálfordulás azonban úgyis csak a kritika-önkritika félórak légkörét idézte volna, és nem lett volna hiteles. A hetven-nyolcvan százalék tehát ebben az esetben sokkalta többet ér, mint a száz százaléknak²⁶, sőt egyedülálló remekművel gazdagította a kérdés irodalmát. Bibó maga is joggal volt büszke arra, hogy maga küzdött meg – saját környezetével, sőt egykori önmagával szemben – a zsákutcából kivezető útért. Az ő korában Magyarországon azoknak, akiket a fasizmus és az antiszemitizmus a létében fenyegetett, nem volt szüksége külön morális teljesítményre ahhoz, hogy ezekkel szembeforduljanak. Pontosabban: Bibó éppen Reitzer munkaszolgálatos leveleiből, majd eltűnéséből érthette meg, hogy a Horthy-rendszer hivatalos antiszemitizmusa és a Horthy-rendszerrel modus vivendit kialakító, hivatalos zsidó elit közti harmadik út elégtelen még barátja életének megvédelmezéséhez is. Bibó felismerése és megtisztulása azonban társtalan maradt: egyedül próbált meg játszani egy társasjátékot, amelyre „mit mondhatnak X-ék Y-éknak?” típusú kérdéseivel mindmáig hiába próbált meg másokat invitálni.

²⁵ Ezt láthatjuk a Borbándi-leveléből is.

²⁶ Ugyanez vonatkozik arra az erkölcsi fejlődésre is, amely Bibónak a magyarországi németek kitelepítésével kapcsolatos állásfoglalásait jellemezte.

IRODALOM

- Babarczy 2004: Babarczy Eszter: *A magyarországi antiszemitizmusról*. Szép Szó (A Népszava társadalompolitikai és kulturális melléklete), 2004. VI. 5. 1–2.
- Balog 2004a: Balog Iván: *Politikai históriák Közép- és Kelet-Európában. Bibó István fasizmusról, nacionalizmusról, antiszemitizmusról*. Argumentum Kiadó – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2004
- Balog 2004b: *Az Egyetemi előadások helye és szerepe Bibó István életművében*. In: Dénes (szerk.) 2004.
- Bergmann–Erb 1999: „Valahogy kellemetlen nekem ez a zsidótéma” (Lappangó kommunikáció és a véleményklíma észlelése az antiszemitizmus kérdéskörében). In: Kovács András (szerk.) 1999. 196–219.
- Bibó 1986a, 1986b, 1986c: Bibó István: *Válogatott tanulmányok I–III. köt.* Magvető, Budapest, 1986 (1986a: I. köt., 1986b: II. köt., 1986c: III. köt.)
- Bibó 1943a: Bibó István: *Leopold von Wiese: Die Ethik und das System der zwischenmenschlichen Beziehungen*. (Ismertetés.) Társadalomtudomány, 1943/1–2. sz. 153–154.
- Dénes 2003: Dénes Iván Zoltán: *Önrendelkezés, nemzet, nacionalizmus. Egy értelmezés kontextusai*. Regio, 2003/4. 58–79.
- Dénes (szerk.) 2004: *Bibó István egyetemi előadásai 1942–1949*. Szerkesztette: Dénes Iván Zoltán. Sajtó alá rendezte, a szövegeket gondozta: Balog Iván–Tóth László Dávid. Kossuth Egyetemi Kiadó – Debreceni Egyetem, Debrecen, 2004
- Bíró–Bodó–Gagyi–Oláh–Túros 1996: Bíró A. Zoltán–Bodó Julianna–Gagyi József–Oláh Sándor–Túros Endre: *Egy más mellett élés*. Pro-Print Könyvkiadó – KAM – Regionális és Antropológiai Kutatások Központja, Csíkszereda, 1996
- Erős (szerk.) 1996: *Azonosság és különbözőség. Tanulmányok az identitásról és az előítéltről*. Szerkesztette: Erős Ferenc. Scientia Humana, Budapest, 1996
- Ferrero 2000: Guglielmo Ferrero: *Kaland: Bonaparte Itáliában, 1796–1797*. Osiris, Budapest, 2000.
- Ferrero 2001: Guglielmo Ferrero: *Hatalom*. Kairosz Kiadó, Budapest, 2001
- Ferrero 2002: *Újjáépítés. Talleyrand Bécsben 1814–1815*. Osiris Kiadó, Budapest, 2002
- Fulbrook 2001: Mary Fulbrook: *A német nemzeti identitás a holocaust után*. Helikon Kiadó, Budapest, 2001
- Garfinkel 1967: Harold Garfinkel: *Studies in Ethnomethodology*. Prentice-Hall, Inc., Englewood Cliffs, New Jersey, 1967
- Gyáni–Kövér 1998: Gyáni Gábor–Kövér György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Osiris Kiadó, Budapest, 1998
- Hajnal 1936: Hajnal István: *Az újkor története*. Révai, Budapest, 1936
- Hajnal 1943: *Az osztálytársadalom*. In: Domanovszky (szerk.): *Magyar művelődéstörténet*. Magyar Történelmi Társulat, 1943. 165–200.
- Hajnal 1993: Hajnal István: *Technika, művelődés*. História – MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 1993
- Horváth 1937: Horváth Barna: *A jogelmélet vázlatja*. Szeged, 1937
- Horváth 1938: Horváth Barna: *A szociológia elemei*. Szeged, 1938
- Horváth 1942: Horváth Barna: *A géniusz pere. Socrates és Johanna*. Acta Univ. Francisco-Josephina, Kolozsvár. Juridico-Politica 3. Kolozsvár, 1942

- Karsai–Molnár (szerk.) 2002: *Küzdelem az igazságért. Tanulmányok Randolph L. Braham 80. születésnapjára*. Szerkesztette: Karsai László és Molnár Judit. MAZSIHISZ, Budapest, 2002
- Kovács András (szerk.) 1999: *A modern antiszemitizmus*. Szerkesztette: Kovács András. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 1999
- Kovács Éva–Vajda 1996: Kovács Éva–Vajda Júlia: *A kettős kommunikáció mint csoportképző tényező*. In: Erős (szerk.) 1996. 114–129.
- Kovács Éva–Vajda 2002: *Türelem és emlékezés*. In: Karsai–Molnár (szerk.) 2002. 399–425.
- Kövér 1998: Kövér György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól az első világháborúig*. In: Gyáni–Kövér 1998. 13–169.
- Kulcsár 2000: Kulcsár István: *A maradék zsidóság lelki keresztmetszete 1946-ban*. In: *A zsidóság útja*. Összeállította: Kőbányai János. Múlt és Jövő Kiadó, Budapest, 2000. 366–372.
- Kun 1997: Kun József: *Magyarország német megszállása*. Lexikoncikk. In: Sipos–Ravasz (szerk.) 1997. 303–304.
- Luhmann–Fuchs 1989: Niklas Luhmann–Peter Fuchs: *Reden und Schweigen*. Suhrkamp Verlag Frankfurt am Main 1989
- Majlát 1943: Majlát Jolán: *Egy alföldi cívisváros kialakulása. Nagykőrös társadalomtörténete a meglepedéstől a XVIII. század elejéig*. Sylvester Rt., Budapest, 1943
- Mannheim 1943: Karl Mannheim: *Diagnosis of Our Time*. Routledge&Kegan Paul. London, 1943
- Szilágyi 1999: Szilágyi Sándor: *Ostinato: publicisztikai dolgozatok, Bibó-tanulmányok és irodalmi stúdiumok*. Új Mandátum Kiadó, Budapest, 1999
- Ungváry 2004: Ungváry Krisztián: *A magyar honvédség a második világháborúban*. Osiris Kiadó, Budapest, 2004
- Watzlawick–Beavin–Jackson 1968: Paul Watzlawick–Janet Helmick Beavin–Don D. Jackson: *Pragmatics of Human Communication. A Study of Interactional Patterns, Pathologies, and Paradoxes*. Faber and Faber, 24 Russell Square, London